

Michael Löwy

Opium för folket – marxism och religion

Den marxistiska synen på religion har blivit gravt förenklad när den i det mest typiska fallet definieras med den slitna frasen ”ett opium för folket”. Michel Löwy utmanar här denna vantolkning och presenterar en betydligt mer nyanserad syn på marxism och religion.

Artikelförfattaren är sociolog och föreståndare för forskningsinstitutet CNRS (Nationella centret för vetenskaplig forskning) i Paris. Författare till ett flertal böcker, bland annat *Che Guevara – en revolutionär humanist* och *Marxism och befrielseologi*.

Är religionen fortfarande, som Marx och Engels såg det på 1800-talet ett bålverk bestående av reaktion, upplysningsfientlighet och konservatism? I stor utsträckning är svaret på frågan ja. Deras synsätt går fortfarande att tillämpa på många katolska institutioner, på fundamentalistiska strömningar inom de tre dominerande världsreligionerna (kristendom, judendom och islam), på de flesta evangeliska grupper (och deras uttryck i form av den ”elektroniska kyrkan”) och också på majoriteten av de nya religiösa sekter – av vilka några, som exempelvis den ökända Moon-sekten, inte är något annat än en smart kombination av finansiella manipulationer, avancerad hjärntvätt och fanatisk antikommunism.

Befrielseologi

Framväxten av revolutionär kristendom och befrielseologi i Latinamerika (och på andra ställen) öppnar en ny historisk möjlighet och ställer nya spännande, frågor som inte kan besvaras utan en förnyelse av den marxistiska analysen av religionen, vilket är ämnet för denna artikel. Det välkända uttrycket att religionen är ”ett opium för folket” betraktas som själva navet i den marxistiska uppfattningen om det religiösa fenomenet (det gäller såväl dess anhängare som dess kritiker). I vilken utsträckning är det en adekvat sypunkt?

Först och främst måst man betona att detta ställningstagande inte är specifikt marxistiskt. Samma formulering kan återfinnas i olika sammanhang, i skrifter av de tyska filosoferna Kant, Herder, Feuerbach, Bruno Bauer, Moses Hess och Heinrich Heine. Till exempel använde Heine det redan i sin essä om Ludwig Börne (1840) på ett relativt positivt (om än ironiskt) sätt:

”Välkomnad är en religion som i det lidande folkets bittra kalk häller några söta droppar spirituellt opium, några droppar kärlek, hopp och trohet.” Moses Hess intar i sina essäer publicerade i Schweiz 1843 en mer kritisk men fortfarande tvetydig ställning: ”Religion kan göra att den smärtsamma medvetenheten om slaveriet blir möjligt att uthärda (...) på samma sätt som opium är till god hjälp mot plågsamma sjukdomar.”

Hegel

Uttrycket dök därefter upp i Marx’ artikel om den tyske filosofen Hegels verk *Rättsfilosofi* (1844) En noggrann läsning av det avsnitt där denna rad ingår visar att den är mer kvalificerad och mindre ensidig än den vanligen ansetts. Fastän Marx uppenbarligen var kritisk mot religion så tog han med fenomenets dubbeltydighet i bedömningen ”Religiöst utövande är ett uttryck för verklig social nöd men på samma gång en protest mot denna. Religionen är de förtryckta varelsernas suckar i en hjärtlös värld, liksom den också är anden i en andefattig situation. Den är ett opium för folket” Om man läser hela essän så framgår det tydligt att Marx’ utgångspunkt hämtat mer från den vänsterinriktade neohegelianismen – som såg religion som alienationen av mänsklighetens väsen – än från upplysningsfilosofin, som enkelt

avfärdade den som en prästerlig konspiration. När Marx skrev ovanstående passage var han faktiskt fortfarande en anhängare till Feuerbach och neohegelian. Hans analys var därför ”förmarxistisk”, saknade hänvisning till klass och var ganska ohistorisk. Men den hade en dialektisk kvalitet i det att den fångade den motsägelsefulla karaktären; den religiösa ”nöden” – såväl som en legitimering av existerande förhållanden och som en protest mot desamma.

Det var först senare, speciellt i *Den tyska ideologin*, som det verkliga marxistiska studiet av religionen som en social och historisk realitet inleddes. Det avgörande elementet i denna nya metod för att analysera religion är att närma sig den som en av många former av ideologi, det vill säga som kommande från folkets andliga produktion – från producerandet av idéer, representationer och medvetenhet – nödvändigtvis formade genom den materiella produktionen och med den sammanhängande sociala förhållanden. Fast han emellanåt använder begreppet ”reflexion” – som kom att leda in flera generationer marxister på ett sterilt sidospår – är nyckelidén i boken behovet att förklara ursprunget till utvecklingen av skilda medvetandeformer (religion, etik, filosofi, etcetera), utifrån de sociala förhållanden ”genom vilka, naturligtvis, hela saken kan bli förstådd i sin totalitet (och därför också, den dubbelriktade verkan dessa sidor har på varandra)”

Efter att tillsammans med Engels ha skrivit *Den tyska ideologin* så ägnade Marx mycket lite uppmärksamhet åt religionen som sådan, det vill säga som en specifik kulturell och ideologisk värld fylld av innebörder. Man kan emellertid – i det första bandet av *Kapitalet* – hitta några intressanta metodologiska anmärkningar, till exempel den välkända fotnot där han besvarar argumentet enligt vilket politikens betydelse, och religionen på medeltiden, skulle visa att den materialistiska tolkningen av historien är inadekvat:

”Medeltiden kunde lika litet leva av katolicism, som antiken av politik. De respektive ekonomiska förhållandena förklarar, i praktiken, varför katolicismen respektive politiken spelade den dominerande rollen”

Marx brydde sig aldrig om att påvisa de ekonomiska orsakerna till religionens betydelse på medeltiden, men denna passage är ganska viktig eftersom den erkänner att religion under specifika historiska omständigheter verkligen kan spela en avgörande roll i ett samhälles liv. Trots hans allmänna brist på intresse för religion så ägnade Marx uppmärksamhet åt sambandet mellan protestantism och kapitalism. Flera passager i *Kapitalet* refererar till protestantismens bidrag till den tidiga framväxten av kapitalism – till exempel genom att stimulera exproprieringen av kyrkoegendom och allmänna betesmarker.

Protestantism

I *Grundrisse* gör Marx – ett halvt århundrade innan den tyske sociologen Max Webers berömda essä *Den protestantiska etiken och kapitalismens väsen* – följande upplysande kommentar till den intima förbindelsen mellan protestantism och kapitalism: ”Pengarnas kult har sin asketism, sitt självförnekande, sin självupppoffrande snålhet, sitt förakt för världsliga och flyktiga nöjen; jakten på den eviga rikedom. Därav sambandet mellan engelsk puritanism eller holländsk puritanism och strävan efter att tjäna pengar” Parallellen (dock inte direkt liktydighet) med Webers tes är slående – särskilt eftersom Weber inte kunde ha läst denna passage (*Grundrisse* publicerades första gången 1940)

Å andra sidan refererade Marx ofta till kapitalismen som en ”vardagens religion” grundad på varans fetischism. Han beskrev kapitalet som ”en Molok som behöver hela världen som möjligt offer, och kapitalistisk utveckling som en ”monstruös” hednisk gud som bara vill dricka nektar från de dödas skallar” Hans kritik av politisk ekonomi innehåller ett stort antal referenser till idoldyrkan: ”Baal, Molok, Mammon, Den gyllene kalven och naturligtvis

”fetischen” i sig.” Men detta språk har snarare en metaforisk än substantiell betydelse när det gäller religionens sociologi.

Engels

Engels uppvisade ett mycket större intresse än Marx för religiösa fenomen och deras historiska roll. Engels huvudsakliga bidrag till marxismens studier av religionen är hans analys av sambandet mellan religiösa framställningar och klasskamp. Ovan och bortom den filosofiska polemiken om ”materialism kontra idealism” så var han intresserad av att förstå och förklara konkreta historiska och sociala former av religion. Kristendomen framstod inte längre (som hos Feuerbach) som en tidlös ”essens”, utan som ett kulturellt system som tar sig skilda uttryck i olika historiska perioder: först som en slavarnas religion, senare som det romerska imperiets statsideologi. Därefter skraddarsydd till feodalismens hierarki och slutligen anpassad till det borgerliga samhället. Den framstår således som ett symboliskt fält som slits emellan antagonistiska sociala krafter, till exempel mellan 1700-talets feodala teologi, borgerlig protestantism och de lägre klassernas kätterska irrläror.

Ibland glider hans analys mot en smal, instrumentell och utilitaristisk tolkning av religiösa rörelser: ”de olika klasserna använder var och en sin egen passande religion (...) och det gör ingen större skillnad huruvida dessa herrar tror på sina respektive religioner eller inte” Engels verkar inte se de olika formerna av troende som ”religiös förklädnad” av klassintressen.

Emellertid insåg han, till skillnad från upplysningsfilosoferna – tack vare sin klasskampsmetod – att prästerskapet inte var en socialt homogen enhet: i vissa historiska konjunkturen delade den upp sig själv efter sin klassammansättning. Under reformationen ser man således å ena sidan de högre prästerna, den feodala hierarkins toppar och å den andra det lägre prästerskapet, som försåg reformationen respektive den revolutionära bonderörelsen med ideologiskt bränsle.

Genom att han var materialist, ateist och en oförsonlig motståndare till religionen, så fångade Engels inte desto mindre, liksom den unge Marx, fenomenets dubbla karaktär: dess roll i att legitimerade den etablerade ordningen, men också, beroende på de sociala omständigheterna, dess kritiska, oppositionella och även revolutionära roll. Dessutom behandlade de flesta av hans konkreta studier de upproriska formerna av religionen.

Ursprunglig kristendom

Först och främst var han intresserad av ursprunglig kristendom, som han definierade som de fattigas, de fördömdas, de förföljdas och förtrycktas religion. De första kristna kom från de lägre sociala skikten i samhället: slavar, fria folk som berövats sina rättigheter och småbönder som handikappats svårt av skulder.

Han gick till och med så långt så att han drog en uppseendeväckande parallell mellan den ursprungliga kristendomen och den moderna socialismen: a) de två stora rörelserna är inte skapade av ledare och profeter – även om ledare och profeter aldrig saknas i dem – utan de är massrörelser b) båda är rörelser för de förtryckta som förföljs av de härskande c) båda propagerar för en befrielse från slaveri och misär. För att förfinna sin jämförelse så citerade Engels något provokativt ett talesätt från den franske historikern Renan: ”Om ni vill få en idé om vad de första kristna samfundet liknade så ta en titt på lokalorganisationerna som var anslutna till den Internationella arbetarassociationen” (Den första internationalen).

Enligt Engels finns parallellen mellan socialism och tidig kristendom närvarande i alla rörelser som århundradena igenom drömmer om att återupprätta den ursprungliga kristna religionen – från John Zizka:s taboriter och Thomas Münzers anabaptister, till (efter 1830) de franska revolutionära kommunisterna och anhängarna till den tyske utopiske kommunisten

Wilhelm Weitling Det återstår emellertid, enligt Engels synsätt, en grundläggande skillnad mellan de två rörelserna: de ursprungliga kristna förlade befrielsen till livet efter detta, medan socialismen placerar den i den existerande världen.

Thomas Münzer

Men är den här skillnaden verkligen så entydig? I sin genomgång av de stora bondekrigen tycks den bli mindre klar. Teologen och ledaren för de revolutionära bönderna och de kätterska (anabaptistiska) plebejerna, Thomas Münzer, ville att Guds rike, profeternas tusenåriga rike omedelbart skulle upprättas på jorden. Enligt Engels innebar Guds rike för Münzer ett samhälle utan klasskillnader, privategendom och en statsmakt som var oberoende eller fristående gentemot samhällsmedlemmarna.

Engels var emellertid fortfarande frestad att reducera religion till list: han talade om Münzers kristliga "fraseologi" och hans bibliska "smörja". Det tycks som att Münzers specifikt religiösa dimension, dess andliga och moraliska kraft, dess autentiskt upplevda mystiska djup har undslupit honom. Engels döljer dock inte sin beundran för den tyska kiliastiska¹ profeten, vars idéer han beskriver som "kvasikommunistiska" och "religiöst revolutionära": de är mindre en syntes av äldre plebejiska krav än "ett briljant föregripande" av framtida proletära frigörande mål. Denna religionens föregripande och utopiska dimension – som inte bör förklaras med hjälp av "återspeglingssteori" – utforskas inte vidare av Engels utan det kommer att göras av Ernst Bloch (vilket vi skall behandla senare).

Den sista revolutionära rörelsen under religionens banér var, enligt Engels, den engelska puritanska rörelsen under 1600-talet. Om religion och inte materialism formade den revolutionens ideologi så beror det på denna materialisms politiskt reaktionära karaktär i England, vilken representerades av Hobbes och andra anhängare av kunglig absolutism. I motsats till denna konservativa materialism och deism² så skänkte de protestantiska sekterna sina religiösa baner och sina kämpar till kriget mot den kungliga ätten Stuart.

Den här analysen är verkligen intressant: den bryter med den linjära historiesynen som ärvts från upplysningen, Engels medger att kampen mellan materialism och religion inte nödvändigtvis måste motsvara kriget mellan revolution och kontrarevolution, framsteg och tillbakagång, frihet och despotism, förtryckta och härskande klasser. I just detta fall är relationen precis den motsatta: revolutionär religion mot absolutistisk materialism.

Europeisk arbetarrörelse

Engels var övertygad om att efter den franska revolutionen kunde religionen inte längre fungera som en revolutionär ideologi och han blev överraskad när franska och tyska kommunister som Cabot och Weitling kunde påstå att "kristendom är kommunism". Han kunde inte förutse befrielsesteologin, men tack vare sin analys av religiösa fenomen utifrån klasskampens perspektiv kunde han utveckla förståelse för den protest som finns potentiellt i religionen och öppnade för ett nytt synsätt på sambandet mellan religion och samhälle – skild både från upplysningsfilosofin (religion som en konspiration) och tysk neohegelianism (religion som alienerat mänskligt väsen).

Många marxister inom den europeiska arbetarrörelsen var radikalt fientliga till religionen men ansåg att den ateistiska kampen mot religiös ideologi måste underordnas klasskampen

¹ Kiliasm: Föreställningen om ett framtida tusenårigt fridsrike på jorden där ingen är varken herre eller dräng. Tanken är närmast knuten till Uppenbarelseboken och dess profetia om Kristi regemente i tusen år mellan Satans fångslande och den slutliga domen.

² Deism: Uppfattningen att Gud skapat världen, men sedan inte ingriper utan lämnat över skötseln till människorna.

konkreta behov, vilken kräver enhet mellan arbetare som tror på Gud och de som inte gör det. Lenin själv, som ofta brännmärkte religionen som en ”mystisk dimma”, insisterade i sin artikel Socialism och religion (1905) att ateism inte borde vara en del av partiprogrammet, därför att ”enhet inom den förtryckta klassen i dess revolutionära kamp för att skapa ett paradiset på jorden är viktigare för oss än en enhetlig proletär syn på paradiset i himmelen.”

Rosa Luxemburg delade denna strategi men hon utvecklade ett annorlunda och originellt synsätt. Trots att hon själv var en ståndaktig ateist attackerade hon mindre religionen som sådan än kyrkans reaktionära politik jämfört med dess egen tradition. I en essä som hon skrev 1905 (Kyrkan och socialism) påstod hon att moderna socialister är mer trogna kristendomens ursprungliga principer än dagens konservativa prästerskap. Eftersom socialisterna slåss för ett samhälle med jämlikhet, frihet och broderskap skulle prästerna, om de ärligt verkligen ville förverkliga den kristna dogmen ”älska din nästa så som du älskar dig själv”, välkomna den socialistiska rörelsen. När prästerna stöder de rika och de som exploaterar och förtrycker de fattiga, befinner de sig i öppen konflikt med kristna dogmer: de tjänar inte Kristus utan kalven gjord av guld.

Kristendomens första apostlar var passionerade kommunister och kyrkans fäder (som Basil den store och John Chrysostom) förkastade social orättvisa. Idag har denna sak tagits upp av den socialistiska rörelsen som till de fattiga för fram budskapet om broderskap och jämlikhet och som uppmanar folket att skapa ett jordiskt rike med frihet och kärlek till din nästa. Istället för att föra en filosofisk kamp i materialismens namn försökte Rosa Luxemburg rädda kristendomens traditionella sociala dimension till arbetarrörelsen.

Ernst Bloch

Ernst Bloch är den förste marxist som radikalt förändrade den teoretiska ramen – utan att överge det marxistiska och revolutionära perspektivet. På ett sätt som liknar Engels skiljde han på två socialt sett motsatta strömningar: å ena sidan den officiella kyrkans teokratiska religion, opium för folket, en mystifierande apparat i tjänst hos de mäktiga; å andra sidan den underjordiska, subversiva och kätterska religionen hos albigenerna, hussiterna Joachim de Flore, Thomas Münzer, Frans von Baader, Wilhelm Weitling och Leo Tolstoj. Till skillnad från Engels vägrade Bloch se religionen som en ”täckmantel” för klassintressen: han kritiserade uttryckligen det synsättet. I dess upproriska och rebelliska former utgör religionen en av de mest uppseendeväckande formerna av utopisk medvetenhet, ett av de rikaste uttrycken för hoppets princip.

Då han utgår från dessa filosofiska antaganden utvecklar Bloch en kättersk tolkning av bibeln – både gamla och nya testamentet – genom att dra fram de fattigas bibel vilken brännmärker faraonerna och uppmanar envar att välja antingen Caesar eller Kristus. Religiös ateist – enligt honom kan endast en ateist vara en god kristen och vice versa – och revolutionens teolog som han var, skapade Bloch inte endast en marxistisk läsning av milleniarismen (i vilken han följde Engels) utan också – och det var nytt – en millenaristisk³ tolkning av marxismen genom vilken den socialistiska kampen för ett frihetens rike uppfattas som det direkta arvet efter de tidigare eskatologiska⁴ och kollektivistiska kätterierna.

Naturligtvis uppmärksammade Bloch, liksom Marx i sitt berömda arbete från 1844, det religiösa fenomenets dubbla karaktär, såväl dess förtryckande sida som dess upproriska potential. Den första kräver att man använder vad han kallar ”marxismens kalla sida”: den obevekliga materialistiska analysen av ideologier och avgudadyrkan.

³ Millenarism: En annan mer allmän term för föreställningar om ett tusenårsrike.

⁴ Eskatologi: Läran om de yttersta tingen. Den kristna läran om världens undergång, Jesus återkomst och den yttersta domen.

Den andra kräver ”marxismens varma sida” vilken försöker rädda religionens utopiska överskott, dess kritiska och föregripande kraft. Bortom all ”dialog” drömde Bloch om en autentisk förening mellan kristendom och revolution, liknande den som kom till stånd under 1500-talets bondekrig.

Frankfurtskolan

Blochs synpunkter delades i viss utsträckning av medlemmar tillhörande den radikala tyska kretsen som blev känd som Frankfurtskolan. Max Horkheimer beaktade att ”religionen är en samling av önskningar, nostalgi och anklagelser hos otaliga generationer.” Erich Fromm använde marxism och psykoanalys i sin bok *Kristusdogmen* (1930) för att belysa det messianska, plebejiska, egalitära och antiauktoritära draget hos den ursprungliga kristendomen. Och Walter Benjamin försökte på ett unikt och originellt sätt förena teologi och marxism, judisk messianism och historisk materialism, klasskamp och frigörelse.

Lucien Goldmans bok *Den gömda guden* (1955) är ett annat nyskapande försök att förnya den marxistiska analysen av religionen. Fastän han hade andra utgångspunkter än Bloch, var han också intresserad av att rädda den religiösa traditionens moraliska och mänskliga värde. Bokens mest överraskande och originella del är försöket att jämföra – utan att låta den ena uppgå i den andra – religiös och marxistisk tro: båda har gemensamt förkastandet av den äkta individualism (rationalistisk eller empirisk) och tron på överindividuella värden: Gud inom religionen, det humana samhället inom socialismen. I båda fallen baseras tron på en insats – i ena fallet utgör insatsen Guds existens och i det andra utgörs den av mänsklighetens frigörelse, vilken förutsätter risktagande, faran för misslyckande och hoppet om seger. Båda förutsätter en grundläggande tro som inte kan påvisas med hjälp av empiriska bedömningar.

Det som skiljer dem är naturligtvis det religiösa överskridandets metahistoriska karaktär: ”Den marxistiska tron är en tro på den historiska framtiden som mänskligheten själv skapar eller snarare som vi själva måste skapa genom egna handlingar, en ”insats” på att våra handlingar skall lyckas. Det överskridande som den här tron förespråkar är varken övernaturlig eller överhistorisk utan överindividuell, varken mer eller mindre.” Utan att på något sätt vilja ”förkristliga marxismen” introducerade Lucien Goldmann genom begreppet tro ett nytt sätt att se på den motstridiga relationen mellan religiös tro och marxistisk ateism.

Marx och Engels ansåg att religionens subversiva roll tillhörde det förgångna och att den inte längre hade någon betydelse under den moderna klasskampens epok. Denna förutsägelse bekräftades historiskt i mer än ett århundrade med några viktiga undantag (speciellt i Frankrike): 1930-talets kristna socialister, 40-talets arbetarpräster, de kristna fackföreningarnas vänsterflygel under 50-talet osv.

Men för att förstå vad som har hänt i Latinamerika (och i mindre utsträckning också på andra kontinenter) runt befrielse-teologin måste vi i vår analys integrera Blochs och Goldmanns insikter om den judisk-kristna traditionens utopiska potential.

Kvinnoförtryck och religiös tro

Det som ytterst saknas i dessa ”klassiska” marxistiska diskussioner om religionen är en diskussion om de religiösa doktrinernas och praxis’ följder för kvinnor. Patriarkatet, kvinnans ojämlika behandling och förnekandet av reproduktiva rättigheter är förhärskande bland de stora religiösa samfundet – särskilt inom judendom, kristendom och islam – och tar sig extremt förtryckande former bland fundamentalistiska strömningar. Faktum är att ett av de viktigaste kriterierna för att bedöma en religiös rörelses progressiva eller reaktionära karaktär är dess attityd mot kvinnor och särskilt deras rätt att bestämma över sina egna kroppar:

skilsmässa, preventivmedel, abort. En förnyad marxistisk reflektion över religionen under det tjugonde århundradet kräver att vi sätter frågan om kvinnans rättigheter i centrum.

Michael Löwy

Översättning: Ingemar Sandström & Björn Rönnblad

Ur *International Viewpoint*. Artikeln ursprungligen publicerad i *New Socialist*